УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

Г. БӘШИРОВНЫҢ ӘДӘБИ-ПУБЛИЦИСТИК ЭШЧӘНЛЕГЕНЕҢ ТӨП ПРИНЦИПЛАРЫН АЧУДА АНЫҢ ШӘХСИ ФОНДЫНЫҢ ӘҺӘМИЯТЕ

Статья написана в виде обобщающего обзора материалов личного фонда выдающегося татарского прозаика, общественного деятеля, народного писателя ТАССР Баширова Гумера Башировича (1901–1999), со дня рождения которого 7 января следующего года исполняется 125 лет. Данный фонд насчитывает более тысячи документов различного характера: автографы литературных произведений и публицистических статей, рецензии, путевые заметки, письма, личные блокноты и др., демонстрирующие основные векторы широкомасштабной литературной и общественной деятельности писателя. Большинство этих документов были переданы Центру письменного наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова сыном писателя Зуфаром Башировым в 2024 году, и все они в совокупности представляют собой наглядный и надежный материал для проникновения в творческую лабораторию татарского классика, позволяют воссоздать основные этапы хроники его жизни и творчества, а также раскрывают основные вехи литературно-общественной жизни республики в советский и постсоветский периоды в целом.

Автор статьи представляет результат систематизации материалов их первой описи личного фонда Г. Баширова и определяет основные принципы его литературно-общественной деятельности, дает штрихи к творческому портрету писателя, устанавливает его вклад в развитие татарской литературы и общественной мысли.

Ключевые слова: Гумар Баширович Баширов, архив, татарская литература, советская литература, научное описание личных фондов, Центр письменного наследия ИЯЛИ АН РТ.

The article is written in the form of a generalizing review of the materials of the personal fund of the outstanding Tatar prose writer, public figure, People's Writer of the TASSR, Bashirov Gumer Bashirovich (1901–1999), whose 125th birthday will be celebrated on January 7, 2026. This fund contains over a thousand documents of various types, including autographs of literary works and journalistic articles, reviews, travel notes, letters, personal notebooks, and more, which demonstrate the main vectors of the writer's extensive literary and social activities. Most of these documents were donated to the Center for Written Heritage at the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art by the writer's son, Zufar Bashirov, in 2024, and together they provide a clear and reliable insight into the creative process of the Tatar classic, allowing us to reconstruct the main stages of his life and work, as well as to understand the key milestones in the literary and social life of the republic during the Soviet and post-Soviet periods. The author of the article consistently describes each section of G. Bashirov's personal fund and defines the main principles of his literary and social activities, covering a creative portrait of the writer and establishing his contribution to the development of Tatar literature and social thought.

Keywords: Gumar Bashirovich Bashirov, archive, Tatar literature, Soviet literature, scientific description of personal funds, Center for Written Heritage of the Institute of Language, Literature and History of the Tatarstan Academy of Sciences.

Совет чоры татар әдәбияты, бигрәк тә прозасы турында сүз алып барганда, иң беренчеләрдән булып исеме атала торган әдип – Гомәр Бәширов (1901–1999) дисәк, ялгыш булмас. 1930 еллар башында «Кызыл Татарстан» газетасы редакциясендә эшләгәндә күпсанлы очерклар язып каләм чарлаган язучы, әдәби мәйданга аяк баскач та, XX гасыр дәвамында милли прозаның үсеш юлларын сызган классикларыбызның берсе булып җитлегә, гомере азагынача әдәби әйдаманнарның берсе булып кала, «татар халык иҗатын туплап, эшкәртеп бастыру белән җитди шөгыльләнгән галим һәм үз чоры әдәби барышын һәрвакыт җентекле күзәтеп, бәяләп барган тәнкыйтьче-остаз буларак татар әдәбиятын үстерүгә үз өлешен кертә, татар халкы арасында милли җанлы, югары эрудицияле зыялы шәхес булып таныла» [1: 52–53]. Моны Г. Бәшировның Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә (алга таба – Мирасханә) саклаган һәм күпсанлы ядкәрләрне: язучы әсәрләренең караламаларын, публицистик язмаларын, төрле чараларда ясалган чыгыш текстларын, куен дәфтәрләрен, хатларын, аның тормышы һәм иҗаты белән бәйле видеоматериалларны һ. б. үз эченә алган шәхси фонды материаллары да бик ачык раслый. Әлеге фондка инде узган гасырның 70 нче елларында нигез салынган: ул вакытта Институтка йөзгә якын документ (нигездә, Г. Бәширов әсәрләренең кульязмалары) тапшырылган, һәм алар шул елларда архив мөдире булып хезмәт куйган Һ.А. Сайманова тарафыннан тасвирланып, системага салынган. 2024 елда язучының улы, күренекле фотограф Зөфәр Бәширов бу фондны мең ярымнан артык саклау берәмлегеннән торган хәзинә-мирас белән баетты, аларның барысы да Г. Бәшировның тормыш һәм иҗат биографиясен өйрәнүчеләр өчен гаять кыйммәтле чыганаклар буларак Мирасханә архивында үз урынын алды.

Фонд материалларын системалаштыру һәм фәнни тасвирлау барышында документлар Г. Бәшировның киңкырлы әдәби-иҗтимагый эшчәнлегенең төрле тармакларын ача торган биш тасвирламага бүленде, әлеге мәкаләдә без әдипнең әдәби-публицистик эшчәнлеген чагылдырган беренче тасвирламага җентеклерәк тукталырбыз.

Беренче тасвирлама – күләме ягыннан иң зурларыннан. Өч йөздән артык саклау берәмлеген үз эченә алган калын-калын папкаларда язучының әдәби мәйданда олы уңышларга ирешү, иҗаты белән ил киңлегенә чыгу юлын чагылдырган кыйммәтле чыганаклар: төрле елларда язылган әсәрләренең кульязмалары, вариантлары, караламалар һәм сызмалар, куен дәфтәрләренә, кәгазь битләренә тәрткәләп куелган әһәмиятле фикерләр һ. б. бик күп материаллар саклана. Арада басылмый калган әсәрләр дә («Татар егете», «Хәйдәр» һ. б.), кат-кат басылып, татар әдәбиятының алтын фондына кергәннәре дә («Намус», «Туган ягым – яшел бишек», «Җидегән чишмә» һ. б.) бар, язучы әсәрләренең рус һәм башка телләргә тәрҗемәләре дә урын алган.

Документлар Г. Бәшировның әдәби әсәр иҗат итү эшенә олы җаваплылык белән якын килүен раслыйлар: язучы, берәр әсәрне язарга керешкәнче, аның планын эшләгән, геройларның якынча портретын сызгалаган, сөйләм үзенчәлекләрен күрсәткән. Мәсәлән, «Намус» романына караган материаллар арасында аның үз кулы белән булачак герое Сәйфигә шундый характеристика бирелгән: «Сәйфи – демагог, күп сөйләүчән. Хатын-кыз белән йөрүчән. Ул резко әйтмәс иде, бер кешене дә әбиҗәйт итми генә әйтер иде. ...ул хәйләкәр кеше бит! Әллә, пожалуй, самодуррак кеше дәме. Күп лыгырдый, урыны белән ялагай...» [7: 1 тасв., 83 сакл. бер.]. Һәм мондый язмалар фондта бик күп саклана, язучы һәр персонажын, һәр героен үз күңеле аша үткәреп иҗат итә, аларның берсенең генә дә язмышына битараф кала алмый. Үз чорында бу үзенчәлеккә Г. Ахунов та игътибар итеп, Г. Бәширов «совет кешесенә тирән мәхәббәт баглый, әсәрендәге һәрбер геройның язмышы өчен бөтен күңеле белән борчыла, совет кешеләренең гаҗәеп зур төзү эшләренә ярдәм итәргә теләп, чынбарлыкка үзенең мөнәсәбәтен дәртләнеп, хис белән, кайнарланып сөйли, шуңа күрә роман укучыны да дулкынландыра. Аны укыган чакта тыныч кына кала алмыйсың, барлык шатлык һәм кайгыны, барлык кыенлыкларны геройлар белән бергә кичерәсең» [2: 28], дип яза.

Язмалардан күренгәнчә, Г. Бәширов иҗатка теоретик әзерлек белән якын килгән. Ул еш кына булачак әсәренең сюжетына, образларына, гомумән, сурәтләнгән дөньяга төгәллек кертергә мөмкин булган төрле характердагы материалларны өйрәнә, конспектлый. Мәсәлән, шул ук «Намус» романын язганда, әдип, үзе «Гореф-гадәт законнан өстенрәк» мәкаләсендә (бу мәкалә рус теленә тәрҗемә ителеп, «Литературная газета»да да басылып чыга) әйтеп үткәнчә, татарларда һәм Көнбатышта хатын-кызлар мәсьәләсенә багышланган байтак кына китаплар укый (аларның конспектлары фондта саклана, әдипнең иҗат лабораториясен өйрәнүчеләр бу язмалар белән таныша ала), Нәфисә образын шул күзәтүләр яктылыгында иҗат итә. «Ул тынгысыз килен үзебезнең халык әкиятләрен дә яңадан укып чыгарга мәҗбүр итте. Үзем укыйм, үзем элек укыганнарым белән чагыштырып барам. Шул әкиятләрнең берсенең эчтәлеген генә булса да... искә төшерер идем. Ул әкияттә ике егетнең бер кызга гашыйк булуы турында сүз бара. Алар икесе дә яшь һәм көчле егетләр булганнар. Димәк, ул кыз өчен аларга көрәшергә дә мөмкин булган. Кем җиңсә, кыз шуңа! Әмма алай иткәндә кыз үзе теләгәнен сайлау хокукыннан мәхрүм калган булыр иде бит. Шунлыктан бу ике егет нишлиләр? Икесе ике юлдан китәргә булалар. Кызга әйтәләр: кайсыбызны яратсаң, шуның артыннан йөрерсең, диләр. Кыз һәм шулай итә дә. Кешенең хөрлеген һәм гомумкешелек гуманизмын аңлауда безнең халкыбызның философиясе әнә нинди югары баскычта булган, кешенең кешелек дәрәҗәсен, аның кадерен халык ул заманнарда ук әнә ничек тирән аңлаган!» [7: 1 тасв., 212-а сакл. бер.], – дип яза Г. Бәширов югарыда искәртелгән мәкаләсендә. Хәзерге вакытта әдәбият галимнәре

«үз чорына хас әдәби тип буларак тасвирланган Нәфисә – чын мәгънәсендә татар хатын-кызының иң матур сыйфатларын үзенә туплаган образ» [3: 40], дип нәтиҗә ясый икән – авторның да нәкъ менә шушы позициядән чыгып иҗат итүе фондтагы материаллар аша бик ачык чагыла.

Әсәр язуга әзерлек этапларын күрсәткән язмалардан шулай ук «Туган ягым – яшел бишек»кә керәчәк халык авыз иҗаты әсәрләре теркәп куелган битләрне дә атап булыр иде. Шуларга өстәп, чын мәгънәсендә «татар халкының рухын, эчке дөньясын сәнгатьчә чагылдырган уңышлы әсәрләрнең берсе» [4: 46] буларак иҗат ителгән бу әсәргә бәйле беренче сызмалар һәм фикерләр тупланган җиде блокнот та фондта урын алды [7: 1 тасв., 100 сакл. бер.]. Гомумән, мондый куен дәфтәрләрендә Г. Бәширов һәрдаим иҗади фикерләрен, идеяләрен язгалап барган, кая гына барса да, шул төбәктәге кешеләрнең сөйләм үзенчәлекләрен, андагы мәкаль-әйтемнәрне, такмак-җырларны һ. б. теркәп куя торган булган, соңрак кызыклы формаларны үз әсәрләренә кертеп җибәргән.

«Туган ягым – яшел бишек» әсәренә бәйле блокнотларның берсендә мондый сүзләр бар: «Халыкның гореф-гадәтен, эчке культурасын бирү аша яшьләрдә туган иленә, үзенең халкына тирән мәхәббәт тәрбияләү максат итеп язылды». Бу – «прозабыз аксакалы»ның [5] тулаем иҗат мәсләге, аның әдәби-публицистик эшчәнлегенең төп принцибы. «Кеше үз мохитендә матур, ул үз җирлегендә, үз халкының баласы итеп күрсәткәндә генә тулысынча ачылырга мөмкин. Кеше кадәр кешене, табигатьнең күзе өстендә кашы булган шушы гади затны җир-суыннан, халкына хас сыйфатларыннан, үз мохитеннән мәхрүм итеп күрсәтү әдәби әсәр героен роботка охшаш читләнгән бер примитивка әйләндерә» [7: 1 тасв., 221 сакл. бер.], дип инанган татар классигы әсәрләрендә халкыбызның рухи кыйммәтләрен, матур традицияләрен татар укучысына һәм тәрҗемәләр аша башка милләтләргә таныту, милләтебезнең югары мәдәниятле, эчке культуралы, затлы, тәрбияле халык булуын аңлату теләге белән яна. Аның һәр әсәре, һәр публицистик язмасы шушы олы идеяне алга куеп иҗат ителә.

Иҗатта үтә таләпчәнлек, олы җаваплылык белән эш иткән Г. Бәширов әсәрләрен озак еллар буе җентекләп эшли, камилләштерә. Әдәбият катгый идеологик кануннарга буйсынган чорда да миллилекне саклап кала алган, «халыкчан тел-сөйләм, тормышны сурәтләүдә дә, сурәтләнгән дөньяда да эстетик камиллек, матурлык идеалына йөз тоткан» [6: 233] үрнәкләр булып укучы хөкеменә барып ирешкәнче, алар берничә вариантта иҗат ителеп, әдипнең үзтәнкыйть иләгеннән шактый иләнгәннәр. Әйтик, 1977 елда гына дөнья күргән «Җидегән чишмә» романының беренче сызмалары 1949 елга ук карый. Инде әдәби журналларда басыла башлаган өзекләр дә Г. Бәширов тарафыннан төзәтелеп бара – фондта автор төзәтмәләре белән чуарланган басмалар бик күп, китап рәвешенә килгәндә, әсәр инде жур-

нал вариантыннан беркадәр аерыла да (нигездә, стилистик яктан) башлый.

Әдәби иҗат эшенә шулай намус эше итеп караган, иҗаты чын мәгънәсендә югары дәрәҗәдәге профессиональлек үрнәге булган олуг зыялының – замандашлары иҗатына да нәкъ шулай таләпчән якын килүе бик табигый. Язучының беренче тасвирламада тупланган публицистик мәкаләләре шуны дәлилли. 1930 еллар ахырында Н. Гайсин, Г. Кашшаф, М. Гафури, К. Әмири, Т. Гыйззәт, И. Туктар кебек әдәбиятчыларның әсәрләренә, аерым китапларына язылган рецензияләрендә үк инде әдип үзен төгәл фикерле, теоретик хәзерлекле тәнкыйтьче итеп таныта. Үз иҗатында алга куйган принциплар – әдәби әсәрнең жанр таләпләренә туры килүе, билгеле бер идея җиткерүе, тел-стиль ягыннан камил эшләнгән булырга тиешлеге замандашларының иҗатын бәяләүдә дә төп критерий булып китә. Мәсәлән, Н. Булатның «Тимер» дигән романына язган рецензиясендә (1939) Г. Бәширов тәнкыйть объекты итеп авторның «материалны җыңә алмавын» һәм шунлыктан әсәрнең бер кешенең бик озын итеп язылган биографиясе рәвешендә килеп чыгуын ала, «шуның белән бергә бу биографиягә автор тормышта очраганның берсен дә төшереп калдырмаска, барысын да теркәп узарга тырышкан, әсәрнең төп кимчелеге әнә шуннан килеп чыга» дип билгели; «кешеләрне, вакыйгаларны аларның эчке хәрәкәтен образлар белән күрсәтеп бирмәү, ә фотографияләгән сыман, аларның тышкы күренешләрен генә теркәп бару» да, ягъни психологизмнан ерак китү шулай ук әсәрнең зур уңышсызлыгы итеп күрсәтелә [7: 1 тасв., 160 сакл. бер.]. Үзе геройларын тудыруда һәр детальгә игътибарлы, әсәрен язарга керешкәнче үк, аларның психологик портреты нинди булырга тиешлеген, хәтта гадәт-кыланышларын, сөйләшү рәвешләренә кадәр бөтен төгәллеге белән ачык күзалларга күнеккән әдипнең мондый ясалмалылыкны бик тиз «тотып» ала белүе гаҗәп түгел.

Алга таба да Г. Бәширов объектив, төгәл эчтәлекле рецензияләр язуын дәвам итә, аларда ул әдәби әсәрнең жанр таләпләренә җавап бирергә, җыйнак язылырга тиешлеген (мәсәлән, Ф. Хөснинең хикәяләр җыентыгына язылган рецензиясендә); яңалыгы, оригинальлеге, башкаларны кабатламавы мөһим булуын (Л. Ихсанованың «Канатлы яшьлек» повестена язылган рецензиясендә); геройларның эчке кичерешләрен ачу, аларның психологиясен динамикада бирергә кирәклеген (А. Расихның «Кыш узар», С. Рафиковның «Олы юл» әсәрләренә язылган рецензияләрдә) ассызыклый.

Әдипнең тәнкыйди принципларын ачуда аның Язучылар берлегендәге төрле утырышлар алдыннан теге яки бу әсәр турында сызгалап куйган фикерләре дә әһәмияткә ия. Мәсәлән, Б. Камалов хикәяләренә бәйле ул «зур темалар, зур характерлар юк; гел вактөякләр тирәсендә әйләнә», «эчке мәгънә юк, барысы да, ни әйтәсе килүе тышта ярылып ята» [7: 1 тасв., 186 сакл. бер.], дип язса, Ә. Еникинең «Рәшә»се турында «бик үзенчәлекле, кычкырып тормый, үз

фикерен, үз карашын яшерә белгән, ягъни тенденциоз түгел» [7: 1 тасв., 199 сакл. бер.], ди. Мондый сызмалар архивта шактый, һәм алар язучының әдәби-публицистик мирасын максатчан өйрәнүчеләр өчен дә, аерым татар әдипләренең иҗатын тикшерүчеләр өчен дә кызыклы булыр дип уйлыйбыз.

Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Х. Туфан кебек күренекле әдипләр турында язылган күләмле очерклар, иҗат портретларында да Г. Бәширов үзен әдәбиятны тирән аңлаучы, әдәби-иҗтимагый күренешләргә объектив бәя бирә белү сәләтенә ия, әдәби зәвыклы шәхес итеп таныта. Язмаларның күбесе Казан һәм Мәскәүдә рус телендә басылган газета-журналларда да дөнья күргән, шул рәвешле татар сүз сәнгатенең төп фигураларын ил киңлегендә таныту буенча да фидакяр хезмәт башкарылган.

Г. Бәшировның әдәби-публицистик эшчәнлегендә һәрвакыт үзәктә тора торган тагын бер мәсьәлә – әдәби әсәрнең теле. 1957 елда ук русча язылган бер язмасында «Вызывает недоумение странное отношение к художественному слову наших критиков и рецензентов языку произведения, они обычно отводят всего лишь несколько ничего не значащих строк и то в самом конце статьи. Они начинаются обычно такими безразличными и «усталыми» словами, вроде: «Что же касается языка произведения...» [7: 1 тасв., 170 сакл. бер.], дип белдергән язучы бөтен иҗат гомере дәверендә тел-сөйләм проблемаларын яктырткан төрле мәкаләләрне газета-журналлардан кисеп алып, аерым папкага җыеп барган, һәр төбәктә кешеләрнең сөйләм үзенчәлекләрен күзәткән, үзе дә фәнни экспедицияләрдә катнашкан, тел культурасы хакында күпсанлы фикерләрен вакытлы матбугат битләре аша укучыга ирештергән. «Без, әдипләр, ягъни проза язучылар ... шушы тиңсез кадерле байлыктан заман таләбенә, әдәбиятның хәзерге дәрәҗәсенә лаек булырлык рәвештә файдалана беләбезме, шуңарга сәләтебез, осталыгыбыз һәм тырышлыгыбыз җитәме?» [7: 1 тасв., 240 сакл. бер.] дигән сорауны күтәреп, «Тел – тормышның көзгесе», «Бер сүз турында берничә сүз», «Яңа сүзләр кирәк, бик күп кирәк», «Дөрес яза беләбезме икән» һ. б. мәкаләләрендә, радиочыгышларында ул тел байлыгын урынлы куллану, әдәби әсәрнең тел-сөйләм ягына зур игътибар бирү зарурияте турында сөйли.

Гомумән, Г. Бәшировның әдәби һәм публицистик эшчәнлеген ачкан күпсанлы материаллар язучы иҗатының бөтен совет киңлегендә гаять зур популярлык казануының (аңа Советлар Союзының төрле төбәкләреннән, төрле милләт укучыларыннан килгән күпсанлы хатлар шуны раслый) сере табигатьтән бирелгән гаҗәеп сәләттә генә түгел, ә бәлки әдипнең, бер яктан, киң карашлы, югары эрудицияле һәм теоретик әзерлекле булуы, икенче яктан, иҗатта үз-үзенә карата һәрвакыт таләпчәнлеге, әдәби әсәр язу эшенә гаять җаваплы каравы нәтиҗәсе икәнлеген күрсәтеп тора.

Әдәбият

1. *Абдуллина Д.М.* Гомәр Бәширов // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 6. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 52–60.

2. *Ахунов Г.* Әдәби язмышлар: мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 190 б.

3. *Габидуллина Ф.И.* Сугыштан соңгы еллар татар әдәбиятында герой концепциясе чагылышы // Фәнни Татарстан. 2025. № 1. Б. 35–42.

4. *Ганиева А.Ф.* XX гасырның икенче яртысы татар прозасы («кеше һәм табигать» мәсьәләсе). Казан: ТӘһСИ, 2019. 152 б.

5. *Ганиева-Гыйниятуллина А.* Прозабыз аксакалы // Мәдәни җомга. 2016. 22 гыйнв. (№ 2). Б. 15.

6. *Заһидуллина Д.Ф.* 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 223–234.

7. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. 75 нче фонд.

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре

Надыршина Лейсан Радифовна,
доктор филологических наук, старший научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

leysan_tatar@mail.ru